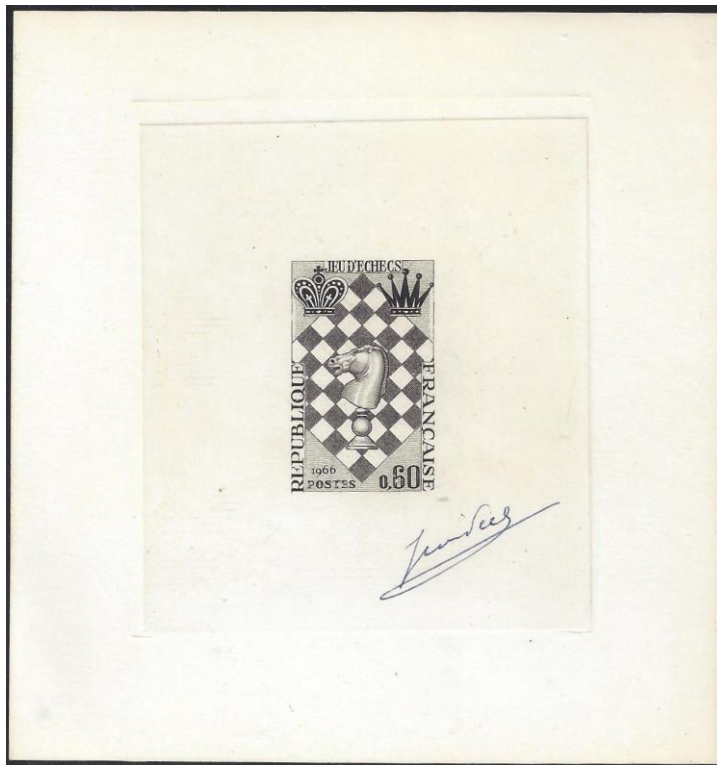

שישים וארבע משבצות יורם לוביאניקר

הגהת אומן של בול שחמט מצרפת, 1966, חתומה על ידי החרט.
אחד מעשרים עותקים ידועים.

גם מי שהיכרותו עם משחק השחמט קלושה בלבד יודע, שהוא משוחק על גבי לוח משבצות שחור-לבן. הלוח המשובץ הינו אחד מסמליו של משחק המלכים, ולראיה הקורא מוזמן להציץ בהגהת האומן המוצגת כאן משמאל. העיצוב כולל אמנם גם כמה מכלי המשחק, אולם אני משוכנע שרוב הקוראים עמדו על הקשר של העיצוב לשחמט כבר במבט ראשון, וזאת על סמך הלוח המשובץ.

בקרב ציבור האספנים של בולי השחמט יש כאלה המרחיקים לכת ואוספים גם בולים של "פרפר השחמט" או של "פרח השחמט".

היצורים הללו מתחום הביולוגיה זכו לשמות בלתי רשמיים אלה, משום שהם מאופיינים בשילוב של צבעי שחור ולבן במבנה הדומה למשבצות.

על רקע זה מעניין לדעת, כי בראשיתו שוחק השחמט על לוח חלק, בעל משבצות אחידות בצבען. איננו יודעים הרבה על הנסיבות שבהן נולד השחמט, אך רוב החוקרים מאמינים, שמקורו של המשחק בהודו של המאה השישית לספירה. אחד האיזכורים הראשונים של השחמט הוא באפוס המונומנטלי "שאהנאמה"

איור מספר המלכים של פירדوسی ובו לוח שחמט חלק.

(בתרגום חופשי – ספר המלכים), שכתב המשורר הפרסי **פירדוסי** בסביבות שנת 1,000 לספירה. היצירה מספרת את ההיסטוריה של איראן מבריאת העולם ועד לכיבושה על ידי המוסלמים במאה השביעית. באחד החלקים של יצירה זו מסופר על שליח הודי המציג בפני מלך פרס את משחק השחמט. כפי שאפשר לראות בגיליונית מטג'יקיסטן, באותם ימים היה נהוג לשחק על גבי לוח חלק.

אם נאמץ את סיפורו של פירדוסי, הנתמך גם על ידי מקורות אחרים, הרי שהשחמט נדד מהודו לפרס, משם לעולם המוסלמי וממנו לאירופה. במקביל נפוץ השחמט גם מזרחה והגיע לסין וליפן. הגרסה הסינית של השחמט, הקרויה שיאנג-צ'י, משוחקת אף היא על גבי לוח חלק, כפי שרואים על כריכת הקונטרס מקוריאנה.

שחמט סיני משוחק על גבי לוח חלק. כריכת קונטרס.

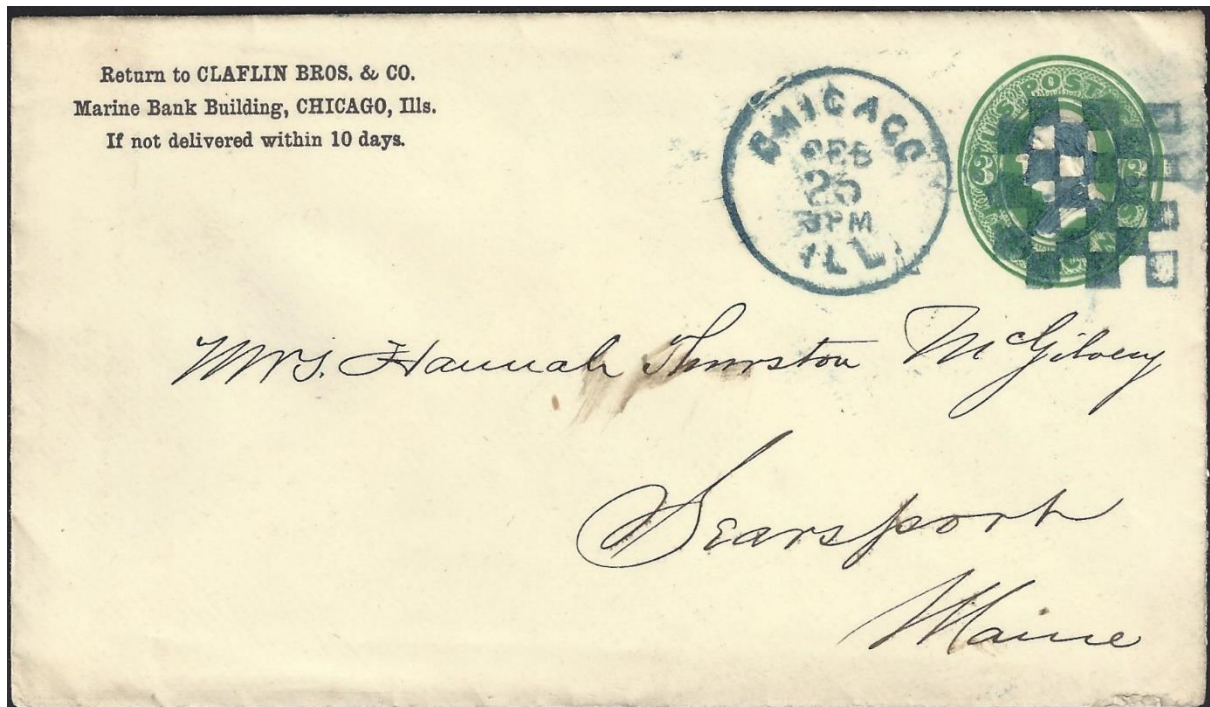
אז מתי והיכן הוחלט שלוח השחמט צריך לקבל את המבנה המשובץ המוכר לנו כיום? ככל הנראה זה קרה באירופה של ראשית המילניום הקודם. באותה תקופה כבר היה מוכר באירופה משחק הדמקה, הגם שהוא שוחק על לוח קטן של 5 X 5. האירופאים נהגו לשחק דמקה על גבי לוח משובץ, דבר שהינו הגיוני למשחק שבו האלכסונים הם קווי המשחק היחידים. ככל הנראה צורת הלוח המשובץ הועתקה מהדמקה אל המשחק החדש, שחמט. בשנת 1283 נכתב "ספר השחמט, הקוביות ומשחקי הלוח" לפי הזמנתו של **אלפונסו העשירי** "החכם", מלך קסטיליה. בספר יותר מ-100 בעיות שחמט מאוירות, ובכולן מוצג המשחק על גבי לוח משובץ.

עמוד מתוך ספרו של המלך אלפונסו העשירי.

חדי העין מבין הקוראים שמו בוודאי לב שלוח השחמט הנראה בבול הספרדי הוא חריג בגודלו וכולל 12 שורות ו-12 עמודות, כלומר 144 משבצות. ואומנם מספרו של המלך אלפונסו וממקורות היסטוריים אחרים אנו למדים, כי עד לפני כמה מאות שנים היו קיימות לשחמט כמה גרסאות. חלק

מהגרסאות האלה שוחקו על גבי לוחות הקטנים מהלוח הסטנדרטי של ימינו, ואילו חלקן על גבי לוחות גדולים יותר. הפופולארית ביותר מביניהן נקראה "שחמט שליחים", משום שהיא כללה כלי משחק נוסף – השליח. שחמט שליחים משוחק על גבי לוח של 8 שורות ו-12 עמודות, כלומר לוח שאינו ריבועי בצורתו.

מכתב שנשלח משיקגו, אילינוי בשנות ה-70 של המאה ה-19 (25 בפברואר, ללא ציון השנה) עם חותמת קשוחה (fancy cancellation) בצורת לוח משובץ בגודל 6X7. לא ידועה גרסה של שחמט אשר שוחקה על לוח בגודל כזה. למרות הדמיון הצורני אין לחותמת כל קשר למשחק השחמט.

חותמת לזכרו של דמיאנו

מיום שהחלו לשחק שחמט על לוח משובץ נוספה לשחקנים דרגת חופש בכל הנוגע לאופן הצבת הלוח. אפשר להציב את הלוח כאשר המשבצת הימנית התחתונה היא לבנה. לחלופין אפשר להציבו כאשר משבצת זו הינה שחורה, מצב המתקבל אם מסובבים את הלוח ב-90 מעלות לעומת צורת ההצבה הקודמת. בשנת 1512 כתב רוקח פורטוגזי בשם **פדרו דמיאנו** ספר הדרכה למשחק השחמט. ספרו של דמיאנו הוא הראשון המתייחס לצורת הצבת הלוח, והוא קובע כי יש להציב את הלוח כך שהמשבצת התחתונה מצד ימין תהיה בצבע לבן. כלל זה תקף גם כיום.

הכלל המוזכר בספרו של דמיאנו אינו קוסמטי בלבד, אלא נודעת לו חשיבות של ממש. כאשר מציבים כיאות את הלוח ומסדרים נכונה את הכלים על גביו, ניצבים המלכים על משבצת בצבע נוגד: המלך הלבן על משבצת שחורה, ואילו המלך השחור על משבצת

סידור נכון של הלוח והכלים

לבנה. בגיליון המזכרת מויאטנם הנראה כאן מודגם הדבר יפה. אילו היה הלוח מסובב ב-90 מעלות, הרי שהמלכים היו ניצבים על משבצות תואמות לצבעם, או שהיה צורך להחליף את מיקומם של המלכים עם המלכות. שתי האפשרויות הן בלתי נסבלות בעבור כל שחמטאי.

אף שהכלל של דמיאנו הוא בן יותר מ-500 שנה, יש המתקשים להתמודד איתו. בבול מגינאה ביסאו רואים שני ילדים המשחקים על גבי לוח שלא הוצב נכונה. לכאורה אפשר להניח כי מדובר בשני ילדים אשר אינם בקיאים בחוקי השחמט די הצורך. אך מה נגיד למראה שניים מגדולי השחמטאים בכל הזמנים

– אלוף העולם **אנטולי קרפוב** והטוען לכתר **ויקטור קורצ'נוי**, אשר טעו כביכול אותה טעות בעת שהתחרו על התואר העולמי? אין מנוס מהמסקנה המצערת, אך הלא מפתיעה, שהגרפיקאים המעצבים בולים אינם שולטים ברזי משחק המלכים.

בדרך כלל המשבצות של לוח השחמט צבועות בשחור ובלבן, ובאופן דומה גם כלי המשחק הם בצבעים אלו. אך חוקי המשחק אינם מחייבים שימוש דווקא בשחור ובלבן, אלא בשני צבעים הנבדלים בברור זה מזה. מעטים הם המקרים שבהם בוחרים מעצבי הלוחות בצבעים אחרים, ובמקרים אלה משתמשים בצבע בהיר ובצבע כהה כלשהם. מעצבי הבולים הם פחות שמרנים, וכך קיים מספר לא מבוטל של בולי שחמט שבהם בחר המעצב לסטות מהנוהג ולהשתמש בצבעים שונים.

אחת הדוגמאות הבולטות היא מתוך סדרה בת שבעה בולים, שהונפקה בקובה בשנת 1951 לציון מלאת 30 שנה לדו-קרב על אליפות העולם בין **חוזא ראוּל קפבלנקה** מקובה ל**ד"ר עמנואל לסקר**. בבול בערך נקוב של 5 סנטבו רואים את העמדה שבה נכנע לסקר במשחק ה-14 בדו-קרב, כניעה שבעקבותיה הוכרז קפבלנקה כאלוף העולם החדש. מעצב הבול בחר לצייר את הלוח עם משבצות בצבעים ירוק וצהוב.

לסקר נכנע לקפבלנקה. מימין: רביעיה בלתי מנוקבת, אחת מארבע הידועות כיום.
משמאל למעלה: בול דוגמה. משמאל למטה: ניסיון צבע של המדפיס באדום ובחום כהה.

הבולים הקובנים הודפסו בגיליונות של 100 בולים, וידוע רק גיליון אחד בלתי מנוקב. אני מציג כאן רביעיה בלתי מנוקבת של הבול בערך 5 סנטבו – אחת מבין ארבע רביעיות כאלה הידועות כיום. נוסף על כך מוצג בול דוגמה (specimen, עם הדפס רכב muestra וחור פסילה של המדפיס, חברת ווטרלו ובניו בע"מ). כן מוצג ניסיון צבע של המדפיס בגוונים שונים מצבע ההנפקה – אדום וחום כהה. גם בבול זה יש חור פסילה של המדפיס והדפס רכב הנושא את שם החברה.

הסדרה הקובנית הודפסה בשני צבעים ובשני שלבים. שיטה זו "מזמינה" טעויות של חוסר התאמה בין הצבעים, ואמנם בבול הנראה כאן חלה טעות הדפסה, והצבע הצהוב זז כמעט שלוש שורות כלפי מעלה וכן תזוזה קלה כלפי שמאל. התוצאה היא לוח שחמט שבו משבצות בשלושה צבעים – ירוק, צהוב ולבן. זוהי טעות נדירה ביותר, ובמשך למעלה מ-35 שנות איסוף לא נתקלתי בדוגמה נוספת להזזת צבע כה משמעותית בבול זה.

יורם לוביאניקר, עורך "נושאון", מציג את "שחמט – משחק המלחמה".
התצוגה שלו זכתה במדליית זהב ברמה הבין-לאומית. כתובתו למשלוח
תגובות: lubianiker@gmail.com